

**BO’LAJAK TEXNOLOGIYA FANI O’QITUVCHILARINING NUTQ MADANIYATINI
RIVOJLANTIRISHNING DOLZARBLIGI.**

Saydanova Dilafruz Sadirdinovna
Andijon davlat pedagogika instituti o’qituvchisi

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.21128505>

Annotatsiya: Jamiyat rivojlanishi va ta’lim sohasini modernizatsiya qilishning hozirgi bosqichida aloqa jarayoni nafaqat o’qitishda, birinchi navbatda, balki XXI asrning raqobatbardosh shaxsini tarbiyalash va shakllantirishda, ijodiy, ijtimoiy ahamiyatga ega, doimiy o’zgaruvchan haqiqatlarga moslasha oladigan muvaffaqiyatga hissa qo’shadigan ustuvorlikni saqlab qoladi. “Tilning ijtimoiy vazifasi nutqiy faoliyatda, ya’ni nutq sifatida kishilar o’rtasida aloqa, fikrlashish, so’zlashishni amalga oshirishda yaqqol ko’rinadi. Ushbu maqolada bo’lajak texnologiya fani o’qituvchilarining nutq madaniyatini rivojlantirishning dolzarbligi haqida so’z yuritiladi.

Kalit so’zlar: Nutq faoliyati, nutq textikasi, notiqlik, mimika, pantomimika, nutq qobiliyatlari, Muloqot vositasi

Nutq faoliyati kishilarning birbirilariga tushunarli bo’lgan til vositasida o’zaro fikr almashishlari, nutqiy aloqaga kirishishlaridir”. Rivojlangan nutq qobiliyatlari va shakllangan kommunikativ kompetentsiyalar shaxsda muhim ahamiyatga ega, chunki aloqa sub’ektlari o’rtasidagi munosabatlar madaniyati shakllanadigan aloqa jarayonisiz hayotiy faoliyatni tasavvur qilib bo’lmaydi. Rivojlangan kommunikativ kompetensiyalarga ega bo’lgan shaxs ijtimoiy va kasbiy muloqotda erkin ishtirok etishi, mavjud muammoli vaziyatlarni hal qilishi shubhasiz. Shu bilan birga, “faoliyati bevosita aloqa, o’zaro ta’sir, axborot almashinuvi bilan bog’liq bo’lgan kelajakdagi o’qituvchilarni kasbiy tayyorlashning ko’plab muhim jihatlari o’zgarishsiz qolmoqda”. Ilmiy bilimlar ushbu masala bo’yicha barcha o’quv fanlarini birlashtirish masalalarini yetarlicha aks ettirmaydi. Talabalarni kasbiy tayyorlash asoslari nafaqat kasbiy bilimlar, ko’nikmalar, ko’nikmalar to’plamini, balki tilshunoslikning rivojlanish tendentsiyalari, aloqa nazariyasi va kasbiy faoliyat ta’sir ko’rsatadigan shaxsiy va kasbiy fazilatlarini aniqlash tizimini ham tashkil etadi. Shu munosabat bilan talabalarning kasbiy va nutqiy ta’limini shakllantirish jarayonlarini ilmiy qayta ko’rib chiqish zarurligini ta’minlaydigan ijtimoiy-pedagogik, intellektual-kommunikativ va kasbiy-lingvistik mexanizmlarni yaratish va ulardan foydalanish zarur bo’ladi.

“Muloqot vositasi kommunikatsiya nutqiy (og’zaki va yozma), paralingvistik (tovush oxangi, gap tezligi, ovoz tembri), kinetik (hatti-harakat, mimika, harakatning boshqa shakllari) va narsa belgisi (haykal, rasmlar) vositalar tarzida amalga oshiriladi. Nutqiy malakaga, ko’nikmaga ega bo’lmagan o’qituvchi yoki talaba tilimizning sofligini ham, boyligini ham namoyish eta olmaydi”.

Hozirgi vaqtda pedagogika fani va amaliyotida kasbiy va nutqiy ta’limni shakllantirish g’oyasi til bo’lmagan universitetlarning dasturlariga "nutq madaniyati" kursini kiritish orqali hal qilinmoqda. Tadqiqot shuni ko’rsatdiki, aksariyat hollarda o’quv jarayonida talabalarning kasbiy va nutqiy ta’limini shakllantirishda umumiy kasbiy va maxsus fanlarning imkoniyatlari muvofiqlashtirilmaydi. Ilmiy ishlar natijalarini o’rganish shuni

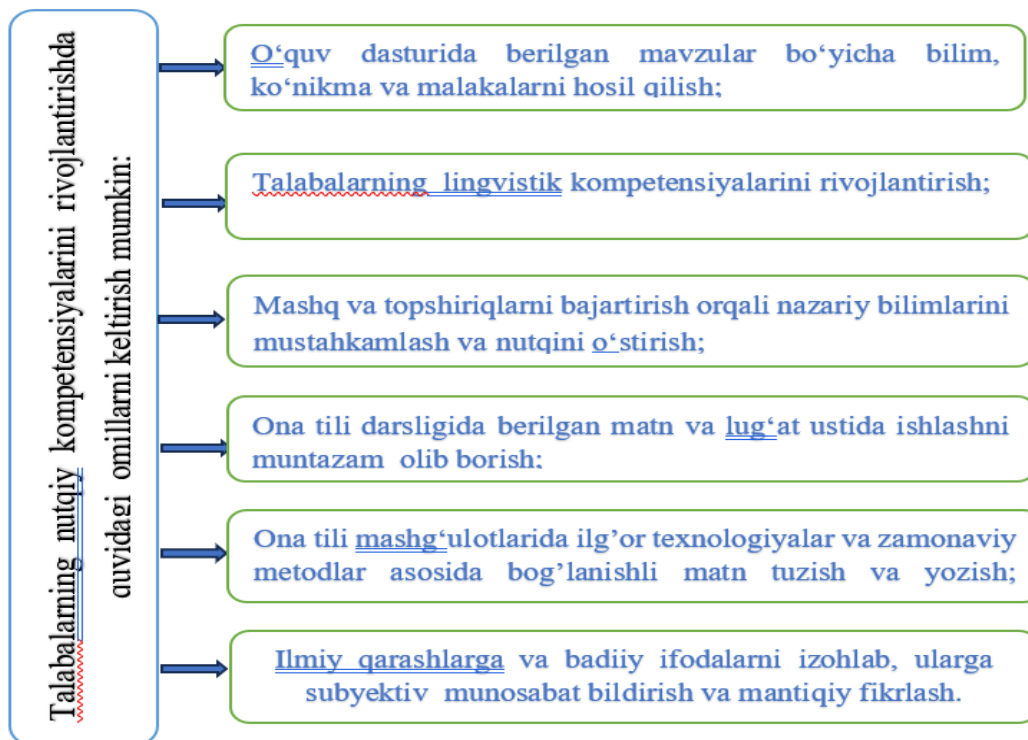
ko'rsatadiki, erishilgan yutuqlar bilan bir qatorda an'anaviy ta'lim tizimi kasbiy va nutqiy ta'limni to'liq emas, balki shakllantirish imkoniyatini beradi. Bundan tashqari, kasbiy va nutqiy ta'limni shakllantirish alohida vazifa sifatida qaraladi, garchi amalda u asosan talabalarning kelajakdagi kasbiy faoliyati bilan bog'liq holda hal qilinadi. Bundan tashqari, pedagogik nazariyalar va ular asosida ishlab chiqilgan texnologiyalar odatda talabalarda turli xil ta'lim turlarini yoki ularning guruhlarini shakllantirishga qaratilgan, ammo kasbiy va nutqiy ta'limning yaxlit xususiyatlariga emas. Bularning barchasi nomuvofiqliklar paydo bo'lishiga va ijtimoiy buyurtma va pedagogika nazariyasi va ta'lim amaliyotida kasbiy va nutqiy ta'limni shakllantirish muammosini hal qilish o'rtasidagi ziddiyatlarning kuchayishiga olib keladi. Shunga qaramay, ilmiy va pedagogik bilimlar keskinlashgan qarama-qarshilikni hal qilishga imkon beradigan ilmiy shartlarga ega. “Talabalarning kasbiy va nutqiy ta'limini shakllantirish muammosini hal qilishda tayanadigan nazariyalar va texnologiyalar orasida til, nutq madaniyati, lingvistik shaxs, nutq aloqasi, ta'lim nazariyasi haqidagi ilmiy nazariyalar eng muhim hisoblanadi”. Ta'lim taraqqiyotining hozirgi bosqichida ilm - fan va ta'lim sohalariga ustuvor ahamiyat berilmoqda, chunki ular demokratik, huquqiy va dunyoviy davlat asoslarini mustahkamlashda muhim rol o'ynaydi hamda har bir ta'lim muassasasida ta'limning barcha bosqichlarida o'qitish darajasi va sifatini oshirish, zamonaviy bilimlarni o'zlashtirish ustidan nazoratni kuchaytirish, o'smirlar va yoshlarni badiiy va ilmiy kitoblarni o'qishga undash, ularning ijodkorligini mustahkamlash va tabiiy, aniq va matematik fanlarni o'rganishga ko'proq e'tibor berish zarur. Vazifalarni hal qilish va kasbiy ta'limni takomillashtirish uchun kelajakdagi o'qituvchining nutq madaniyatini shakllantirish darajasini oshirish uchun innovatsion ta'lim va tarbiya texnologiyalarini o'z vaqtida joriy etish zarur. Buning uchun nutq madaniyatini takomillashtirish bo'yicha o'quv dasturlarini ishlab chiqish va amalda sinab ko'rish, zamonaviy o'qituvchilarni kasbiy tayyorlashning butun tizimini modernizatsiya qilish muhimdir. Zamonaviy o'qituvchining yuqori darajadagi kasbiy madaniyatga ega bo'lishi shubhasizdir, uning tarkibiy qismlaridan biri nutq madaniyati, kommunikativ kompetentsiyalar to'plami, nutqning kommunikativ fazilatlarini tizimi to'g'risida chuqur lingvistik bilimlar. Bu shaxsga o'z fikrlarini erkin ifoda etish va maqbul qarorlar qabul qilish imkonini beradi. Bu pedagogik shaxsning mukammalligini tavsiflovchi nutqning bunday individual xususiyatlari va fazilatlarining umumiyli va tizimidir. Notiqlik – o'qituvchi faoliyatining eng asosiy jihatlaridan biridir. “Tinglovchilarga biror narsa-hodisani tushuntirish, isbot etish yoki ularning hissiyotiga, tushunchasiga ta'sir qilish niyatida so'zlangan nutq notiqlik faoliyatiga kiradi. Bu hodisani san'at darajasiga ko'tara olgan har bir shaxs notiqdir”. “Nutq madaniyati kasbiy tayyorgarlikning tarkibiy qismlaridan biridir. Yosh mutaxassislar nutq faoliyatining barcha turlarida ravon bo'lishi, suhbatni malakali olib borishi, umuman, muloqotning kundalik va biznes sohasida o'zini ishonchli his qilishi kerak”. Oliy o'quv yurtlarida pedagogik faoliyatning holatini tahlil qilib, kelajakdagi o'qituvchining nutq madaniyatini kasbiy tayyorgarlikda shakllantirish kerakli darajada amalga oshirilmasligini umumlashtiramiz. Natijada, inson hayotining turli sohalarida aloqa jarayoni sezilarli kamchiliklar bilan davom etadi. Universitetda kasbiy tayyorgarlik jarayonida bo'lajak o'qituvchining nutq madaniyatini shakllantirish muammosi juda muhimdir, chunki bu yuqori madaniyatning standarti va tashuvchisi bo'lgan o'qituvchi. Oliy o'quv yurtlarida kasbiy tayyorgarlik jarayonida bo'lajak o'qituvchining nutq madaniyatini shakllantirish kerakli darajada sodir bo'lmaydi, chunki yuzaga kelgan qarama-qarshiliklar va kamchiliklar barcha pedagogik vazifalarni amalga oshirishga imkon bermaydi, ya'ni:

- talabalarning psixologik, pedagogik va lingvodidaktik tayyorgarligi o'rtasida yaqin bog'liqlik yo'q;

- bo'lajak o'qituvchilarni o'qitish va tarbiyalashda bugungi kunda samarasiz deb hisoblangan an'anaviy texnika va usullardan eng ko'p foydalaniladi;

- talabalarning nutq madaniyatini va uni tashkil etish shakllarini takomillashtirish jarayonining mazmuni yangilanmadi.

“Nutqiy faoliyat tildan foydalanuvchilarning gapirish, nutq so'zlash bilan birga, tinglash jarayoni ham. Mashhur amerikalik notiq psixolog Deyl Karnegi “yaxshi suhbatdosh - yaxshi gapirishni emas, balki yaxshi tinglashni biladigan suhbatdoshdir” deganda aynan shu qobiliyatning insonda rivojlangan bo'lishini nazarda tutgan edi”. Ushbu qarama-qarshiliklar universitetda o'quv jarayonini samarasiz tashkil etish natijasida yuzaga keldi, kelajakdagi o'qituvchilarning nutq madaniyatini rivojlantirish jihatlariga qisqa e'tibor qaratilmoqda. Amaliyot shuni ko'rsatadiki, pedagogika universitetlari va pedagogika fakultetlari bitiruvchilari nutq madaniyatining cheklanganligi bilan ajralib turadi, chunki butun o'quv davrida kasbiy faoliyatni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun muhim bo'lgan aloqa ko'nikmalari yetarli darajada shakllanmagan. Kelajakdagi o'qituvchilarning nutq madaniyati juda ko'p narsani talab qiladi, ular stilistik va orfoepik nutqda sezilarli kamchiliklarga ega. Bo'lajak o'qituvchilarning nutq faoliyati darajasini yaxshilash jarayonida innovatsion o'qitish texnologiyalarini joriy etish bir qator qarama-qarshiliklarga duch keladi, bu esa o'z navbatida izchil monologik nutqni rivojlantirish uchun individual jumalarni muvaffaqiyatli o'zlashtirishga imkon bermaydi. (1-rasm)

1-rasm: Talabalarning nutqiy kompetensiyalarini rivojlantirishda omillari

Barkamollikning yetishmasligi, Gaziyeva X. ta'kidlaganidek, "o'quv jarayonining tashkiliy tuzilishi izchil nutqning shakllanishida aks etadi. Mavjud didaktik va uslubiy zamonaviy ishlanmalarni hisobga olgan holda bo'lajak o'qituvchilarning nutq madaniyati darajasini yaxshilash zarurati tug'iladi". Kelajakdagi o'qituvchilarning kasbiy shakllanishi jarayonida kommunikativ va nutq madaniyatini shakllantirishdir. Ushbu g'oyalarni amalda qo'llash qiyin emas, ushbu jarayonning muhim omilini hisobga olish kerak, ya'ni shaxsning amaliy-amaliy faoliyatini va uning boshqa aloqa sub'ektlari bilan o'zaro ta'sirini takomillashtirish kerak. Jamiyat va ta'lim sohasini demokratlashtirish va insonparvarlashtirishning dinamik tendentsiyalari munosabati bilan ushbu jihat aloqa jarayonini kasbiy faoliyatning asosiy turi deb biladigan ko'plab tadqiqotchilarning katta qiziqishini jalb qiladi. Tadqiqotchilarning muhim qismi aloqa - bu maxsus faoliyat, inson faoliyatining boshqa turlarini ta'minlaydigan shakl. Har qanday hayotiy vaziyatda shaxsning nutq madaniyati muhim ahamiyat kasb etadi.

“Uzoq davrlardan buyon kishilarning o'zaro munosabatlarida, ular birbirlarini tushunishlarida, fikr almashishlarida nutq, nutqiy munosabatlar hamisha muhim ahamiyat kasb etib kelgan. Bugun zamon talabiga mos ravishda tilning kommunikativ-funksional tamoyiliga asosan nutqiy faoliyatga e'tibor kuchaydi. Nutqiy faoliyat til va nutq dialektikasiga muvofiq tarzda ro'yobga chiquvchi hodisa bo'lib, uning har qanday turi so'zlovchi va tinglovchi o'rtasidagi o'zaro munosabat vositasi hisoblanadi”.

Aloqa aloqa qiluvchi sub'ektlarning ketma-ket harakatlari (faoliyati) bilan tavsiflanadi, nutq akti sub'ektlarining yaqin o'zaro ta'siri davom etadi. Mavzular uchun psixologik qulaylik va hissiy farovonlik aynan aloqa jarayonini yaratadi. Kasbiy kompetensiyalar, aloqa ko'nikmalarini shakllantirishning yetarli darajada emasligi va aloqa texnologiyasi bo'yicha nazariy bilimlarning past darajasi ko'pincha o'qituvchilarning samarasiz aloqa usullaridan foydalanishiga olib keladi, chunki talabalar bilan muloqotda qo'rqitish va nozkarashma qilish ularga ta'lim jarayonini muvaffaqiyatli tashkil etish imkonini beradi. Ushbu uslublar o'qituvchining ijodiy individualligini rivojlantirishga imkon bermaydigan, ularning pedagogik faoliyatida doimiy shtamplarga aylanishi omilini hisobga olmaydi, buning natijasida butun pedagogik jarayonning samaradorligi pasayadi.

Ta'lim va tarbiya jarayoniga innovatsion texnologiyalarni jadal rivojlantirish va joriy etish davrida uslubiy tavsiyalarga katta e'tibor qaratilmoqda. Bugungi kunda universitetlarda kelajakdagi o'qituvchining nutq madaniyatini takomillashtirish kasbiy tayyorgarlik jarayonida bosqichma-bosqich amalga oshirilishini unutmasdan, nutq faoliyatini o'qitishni optimallashtirish jarayonini kuchaytirish zarur. Talabalarning nutq madaniyatining yuqori darajasi ularning kommunikativ kompetensiyasini muvaffaqiyatli shakllantirishga yordam berishi ilmiy asoslangan. O'quv jarayonining muvaffaqiyati uning mazmuniga bog'liq bo'lib, unda aloqa jarayoni barcha sub'ektlarning yaqin o'zaro ta'siri bilan davom etadi. Faqat bilan tizimli ish va ushbu tizimning asosiy tamoyillarini amalga oshirishda kerakli natijalar mumkin. “Ta'limni modernizatsiya qilishning hozirgi bosqichida ilmiy-nazariy tadqiqotlar va olimlarning amaliy izlanishlari asosida kommunikativ yo'nalishni o'qitish texnologiyasi ishlab chiqilgan”.

Taniqli innovatsion o'qituvchi V. A. Suxomlinskiyning bayonoti shubhasizdir, chunki o'qituvchining nutq madaniyati "uning ma'naviy madaniyatining ko'zgusi", u o'qituvchidan so'zni mohirona egallashni talab qildi, chunki "maktab devorlarida aytilgan har bir so'z o'ychan, dono, maqsadga muvofiq va to'liq bo'lishi kerak”.

Universitetda kasbiy tayyorgarlik jarayonida bo'lajak o'qituvchining nutq madaniyatini shakllantirish muammosini o'rganishda olimlar, o'qituvchilar va psixologlarning katta hissalariga qaramay, ushbu jihat to'liq o'rganilmagan, talabalar shaxsini shakllantirishning madaniy va nutqiy jihatlarini o'rganish kerak, bu bugungi kunda yetarli emas. Bugungi kunda oliy ta'lim bitiruvchisida kasbiy kompetentsiyani har tamonlama shakllantirish uchun, birinchi navbatda, uning kommunikativ kompetentsiyasini shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. N. Mahmudov, A. Rafiyev, I. Yo'ldoshev. Nutq madaniyati va davlat tilida ish yuritish. Darslik. Toshkent. Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. 2013. 11-bet.
2. Sharipova, Feruza. "Axborot kummunikatsiyalari hamda muloqotning inson hayotidagi muhim ahamiyatlari." *Journal of new century innovations* 11.6 (2022): 3-6.
3. La'lixon Muhammadjonova, Sardor Alimov, Shuxratjon Rajabov. Notiqlik san'ati. O'quv qo'llanma. Toshkent. 2022. 44 b.
4. Ibragim o'g'li, Buriyev Abror, et al. "Ta'lim oluvchilarda kommunikativ qobiliyatlarni shakllantirishning pedagogik munosabatlarni." *Новости образования: исследование в XXI веке* 1.7 (2023): 664-667.
5. Abdumannonovna, Djurayeva Buvsara. "Ta'lim jarayoniga raqamli texnologiyalarini joriy etishning pedagogik muammolari." *Samarali ta'lim va barqaror innovatsiyalar jurnali* 1.3 (2023): 38-42.
6. Qilichev E., Qilichev B. Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari. Buxoro, 2002, 7- bet.
7. Xakimov, S., and A. Maxamadxonov. "Zamonaviy ta'lim jarayonlarida inklyuziv ta'limni o'rni va ahamiyati: zamonaviy ta'lim jarayonlarida inklyuziv ta'limni o'rni va ahamiyati." (2023): 1772-1775.